

УДК 821.16'0

Євген Джиджора

СЛУЖБА НА ПРЕСТАВЛЕННЯ СВЯТИТЕЛЯ МИКОЛАЯ В ІЛЬІНІЙ КНИЗІ: ЗАУВАГИ ДО СИМВОЛІЗАЦІЇ ОБРАЗА ТА АВТОРСЬКОЇ АТРИБУЦІЇ

У статті проаналізована символізація образу св. Миколая та авторська атрибуція у Службі на преставлення святителя Миколая. Перекладена з грецької на церковнослов'янську пам'ятка розглядається за маловивченою редакцією, розміщеною в киеворуському збірнику Ільїна книга.

Ключові слова: символізація, гімнографія, авторська атрибуція, образ святителя Миколая.

В статье проанализирована символизация образа св. Николая и авторская атрибуция в Службе на преставление святителя Николая. Переведенный с греческого на церковнославянский памятник рассматривается по малоизученной редакции, размещенной в киеворусском сборнике Ильина книга.

Ключовые слова: символизация, гимнография, авторская атрибуция, образ святителя Николая.

The article analyzes the symbolization image of St. Nicholas and the author attribution in Hymn on the repose of Saint Nicholas. Translated from Greek into Church Slavonic monument considered insufficiently studied edition, located in the Kiev collection Ilyina book.

Key words: symbolization, hymnography, the author attribution, the image of St. Nicholas.

Святитель Миколай, архієпископ Мирлікійській, без сумніву, найбільш шанований у християнському світі святий. У візантійській та згодом у слов'янських літературах йому були присвячені численні агіографічні, гомілевтичні та гімнографічні твори. Серед останніх нашу дослідницьку увагу привертає одна з найменш вивчених з точки зору символізації образу та авторської атрибуції пам'ятка — перекладена з грецької *Служба на преставлення св. Миколая* на 6 грудня (головний день пам'яті подвижника), розміщена у киеворуській *Ільїній книзі*. Як відомо, Ільїна книга є не святковою мінеєю у традиційному

розумінні, а, скоріш, богослужбовим збірником [2, 24], що датується кінцем XI — початком XII ст. [5, 7].

В Ільїній книзі Служба на преставлення св. Миколая складається із: канону восьмого гласу, трьох «подобних» стихир та сідалного. Така невелика кількість піснеспівів та їхнє розташування вказує на «достудійську» редакцію пам'ятки, яку сучасна дослідниця миколаївської гімнографії В. Легких називає «першою найдавнішою» серед шести інших, що з'явилися пізніше [8, 19–22]. При цьому канон цієї редакції твору не став надто поширеним і до кінця XIV ст. був витіснений з літургійної практики [8, 25]. Укладача і канону, і Служби загалом вказати не просто. Адже, за спостереженнями свящ. Михаїла (Желтова), серед п'ятдесяти п'яти, відомих на сьогодні візантійських канонів, присвячених св. Миколаю, на восьмий глас (а у грецькій традиції — четвертий плагальний) написані аж вісім творів. З поміж авторів цих восьми канонів дослідник називає Йосифа Піснописця, патріарха Фотія, Іоана Евхаїта, Іоана Ставракія та деяких менш відомих гімнографів [9, 208–210]. Однак, чий переклад увійшов до Ільїної книги, поки що остаточно не встановлено. А оскільки сучасні видавці Ільїної книги наводять різночитання Служби св. Миколаю лише по середнеболгарському Октоїху XIII–XIV ст. [5, 321], можна зробити висновок, що грецькі джерела канону наразі не відомі. Саме тому ми вирішили поцікавитися цим твором і нижче спробуємо викласти свої думки з приводу його потенційного автора.

Об'єктом літературної естетизації у пам'ятці виступає образ св. Миколая, який вже у першій пісні канону названий «Христовим архієреєм». Тож впродовж Служби символізація його образу за напрямом встановлення співпричетності явищу передбачає наведення таких відповідностей, що показують особливий вид служіння подвижника — пастирську діяльність та посередництво між Богом і людиною.

За задумом гімнографа архієрейське служіння святого — це, у першу чергу, апостольська проповідь. Через те у творі св. Миколай двічі символізується в якості апостола: «*Оудивилъся еси чюдеса и оучение прѣблажене слово расѣвая въ Мѹрѣх и въ всѣх странах акы апостол*» [10, 324]; «*Апостолскому прѣстолю съвесѣдникъ бысть, оче прѣблажене, напълни въсь мир оучениемъ твоимъ*» [10, 328]. Св. Миколай поширює світом сакральне вчення, тому він — співрозмовник апостолів.

Варто розуміти, що надання мирлікійському архіпастирю апостольського статусу має серйозне підґрунтя у церковних Типіконах. Адже, як відомо, у візантійському Уставі у четвер за давньою палестинською традицією приписувалося вшановувати пам'ять апостолів Петра і Павла, а за новою константинопольською — св. Миколая [6, 222–224]. Ця ж тенденція (прославляти всіх разом, або окремо — апостолів, окремо — святителя) згодом перейшла і до слов'янського Октоїху [7, 361–362] та зазнала певних модифікацій (узгодження апостольських та святительських песнеспівів, укладання змішаних служб тощо [6, 226–227]. Відтак усією православною ойкуменою було засвоєно, що мирлікійський чудотворець перебував на одному ієрархічному рівні з апостолами, а значить відіграв виняткову духовну роль у розповсюдженні християнства (не випадково сучасні історики зазначають, що святий вважався небесним покровителем новонавернених народів, зокрема, і руського [3, 9]).

За структурними параметрами символ апостола-вчителя, поперше, біблійний за своїм походженням (адже саме у новозавітних творах формується традиція позначати таким чином діяння розповсюджувачів християнської віри). По-друге, цей символ особовий (вказує на приналежність особі, а не предмету). По-третє, у обох фрагментах символ наводиться у розгорнутому вигляді. І, по-четверте, за ознакою проповідування Христового вчення «**въ всѣхъ странахъ**» св. Миколай тотожний апостолам рівною мірою (це підтверджують вжиті гімнографом порівняльний прийменник «**акы**» та визначення «**събвесѣдникъ**»). Відтак євангельський тип апостола-вчителя стає символічною характеристикою мирлікійського чудотворця.

Семантично наближеним до апостола-вчителя виступає інший символ, що зустрічається в прикінцевих стихирах Служби. У них св. Миколай названий «**слугою Христа**»: «**Святѣ Николаѣ истинный слоуго Христовъ**» [10, 334]. В уяві гімнографа слугою Христа вартий називатися той, хто виконує місію апостольського служіння.

За структурними параметрами символ Христового слуги не біблійний за своїм походженням (незважаючи на те, що сам вираз неодноразово зустрічається в Євангеліях, прямого впливу на наведений фрагмент Служби на преставлення св. Миколая тут не спостерігається). Крім того, символ слуги Христа є особовим, не розгорнутим. І за ознакою наближення до Бога та прагнення виконати його волю

св. Миколай відповідає слугі Спасителя рівною мірою. Тож подвижницький тип слуги стає символічною характеристикою мирлікійського архієпископа.

Подібними характеристиками можна вважати ще цілу низку символічних визначень, що поділяються на суб'єктні (на кшталт вже вказаних апостола-вчителя та слуги) і предметні. Перші зосереджені у останній пісні канону, а також у стихирах та сідальному Служби. У цих співах гімнограф акцентує увагу своїх слухачів на відносинах св. Миколая вже із самими вірянами: «Ходатай къ Богоу тих явися святе, всѣх молитвы възнося горѣ и от Бога на човеки милость изливая» [10, 332]; «Яко помощник и заступник тепл ты во от грѣх съмьртън являяся изимаеши, от напасти вся притѣкающая къ тебѣ» [10, 334]. Св. Миколай служить (тут — у буквальному сенсі) посередником між людьми та Богом, тому він — турботливий ходатай-помічник та палкий заступник.

Обидва символи за своїм походженням не біблійні, тобто вони відображають святоотецьку традицію формування уявлення про подвиги святого пастиря. Крім того, ці символи особові та розгорнуті у тексті. І за ознакою відданості у служінні людям св. Миколай рівною мірою відповідає як турботливому ходатаю-помічнику, так і палкому заступнику. Відтак вказана ознака дозволяє об'єднати ці символи і встановити чергову символічну характеристику святого — духовне і побутове піклування про свою паству.

Нарешті предметні визначення вказують на ті конкретні функції, які св. Миколай відіграє у духовному житті вірян. Серед них переважна більшість таких, що розкривають, у чому ж саме полягає його пастирська допомога та заступництво. А у тому, що святий «великий щит печальным обрѣтается» [10, 326], «спасительно пристанище и воду нетьльвннѣ ты ныня имѣще» [10, 330], «стѣна и покров бысть припадающим ти» [10]. Опікаючи вірян, пастир стає для них захисним щитом, рятувним притулком, цілюшою водою, оберігаючим муrom і тому покровом.

Усі перераховані символічні позначення святого є не біблійними за своїм походженням (наведені позначення безпосередньо не обґрунтовані текстами Св. Письма). Втім, вони відображають святоотецьку традицію формування уявлення про святительський різновид подвижництва.

Інші структурні параметри вказаних символів такі: усі вони безособові, у творі подаються не розгорнутими (гімнограф лише називає їх), і за відповідними ознаками св. Миколай тотожний перерахованим предметам. За ознакою спроможності зцілювати святий рівний живій воді. А за ознакою забезпечення своєї пастви від усіляких злиднів він одночасно рівний захисному щиту, рятівному притулку, оберігаючому муру та покрову. Таким чином, маємо тут своєрідний ланцюжок семантично однорідних символів, що однозначно характеризують св. Миколая як духовну опору вірян.

Окремо слід прокоментувати одне предметне визначення, характерне для деяких служб на дванадесять свята. У п'ятій пісні канону св. Миколай зіставлений із цвітом: «**Процвѣль еси яко цвѣтъ твоими чудеса и даєши обило исцѣленіе притѣкающимъ въ кровъ твою, Николае**» [10, 324]. Святий, який «обило» здійснює чудотворіння, нагадує гімнографу рослину, що розквітла цвітом.

У Службі на Різдво Богородиці та Службі на Воздвиження теж задіяний символ цвіту, що з'явився на жезлі Аарона. В обох пам'ятках цей символічний образ знаменує собою вітальну потенцію неживого предмета породжувати живе. У контексті ж Служби на преставлення св. Миколая розквітання цвітом (як абстрактний процес) постає не уточненим символом і через те не біблійним. Разом з тим, легко припустити, що в основі авторського задуму могла бути саме ветхозавітна оповідь про розквітлий жезл Аарона. Інші структурні параметри вказаного символу такі. Образ цвітіння безособовий, розгорнутий, і за ознакою породження живого святий, що творить чудеса, тотожний цвіту, що розквітає. Тож розквітлий цвіт стає символічною характеристикою мирлікійського чудотворця.

Загалом, у аналізованій нами Службі символізація за напрямом встановлення співпричетності явищу виглядає не насиченою. У відтворенні постаті видатного мирлікійського чудотворця анонімний автор майже не послуговується біблійними прообразами, до того ж набагато більше застосовує предметні зіставлення, аніж суб'єктні. Втім, саме за допомогою використаних ним символічних зв'язків із такими різноплановими явищами у творі виводиться абсолютно чіткий образ Пастиря — апостола-вчителя і духовної опори вірян у будь-яких життєвих колізіях.

Другий напрям символізації — встановлення співпричетності імені — у аналізованій Службі передбачає застосування лише одного найменування. Впродовж твору гімнограф називає подвижника виключно його основним іменем — «**Николає**». Щоправда, при цьому використовуються характерні для прославлення святого угодника епітети: «**оче**», «**святє**», «**славне**» тощо. Декілька разів автор вживає означення, що підкреслюють святительський статус подвижника: «**архїєрен Христов**». Тож ім'янаркання св. Миколая у Службі передбачає як постійне використання його християнського імені, так і наголошення на його ієрархічному місці в сонмі святих.

А ось символізація за напрямом встановлення співпричетності Богу допомагає гімнографу представити мирлікійського пастиря близьким співрозмовником вже не тільки апостолів, але й Бога. Відтак св. Миколай постає чудотворцем, сповненим божественної сили та божественного світла.

Уся повнота такого уявлення про святого зосереджена у тропарях третьої та восьмої пісень канону: «**Въ Божию свѣтлость облѣчєся, оче Николає. Прѣстолю Божию прѣдѣстоля присномудре святителю съ бесплѣтными силами ликѣствоуєши**» [10, 322]; «**Въ плѣти бесплѣтно житне сътяжав, оче, источникъ чудесем обрѣтєся, силу бо съ высоту Святаго Духа примѣ**» [10, 330]. «**Одягнутий**» у сяйво, святий радіє разом з ангелами біля престолу Творця. І саме як той, що стоїть поруч Бога і сповнюється його силою, він здатний творити чудеса.

У Службі на преставлення св. Миколая чудотворіння святого перераховуються здебільшого як види його благодіянь, на кшталт: «**Скърви отганяя и недугы исцѣляя**» [10, 322], «**всякы ереси отганяя и бѣдъ избавляя**» [10, 328], «**болѣзни всякы цѣлиши и бѣсы изгониши**» [10, 330], «**от Бога на члвѣкы милость изливая**» [10, 332]. У такому узагальненому переліку святий постає посередником між Богом та людиною, він передає божественну благодать світу і тим самим співдіє з Творцем.

Однак в одному випадку гімнограф все ж відходить від обраного принципу узагальнення благодіянь св. Миколая і оспівує конкретний вчинок — порятунок трьох чоловіків: «**Избавльи три мѹжа от смърти**» [10, 322]. Це єдина фактологічна подія, що аж двічі згаду-

ється у творі, певною мірою протистоїть абстрактному позначенню дій подвижника.

В агіографічній та гімнографічній традиції прославлення життя та подвигів мирлікійського пастиря опис події визволення трьох мужів — обов'язкове «загальне місце», одна з найбільш давніх і тому невід'ємних частин сюжетного канону (т.зв. «Діяння про стратилатів»), що, на думку вчених, впродовж приблизно кінця IV — початку IX ст. взагалі була «основним житійним текстом про святителя Миколая» [4, 101]. У цьому аспекті укладач Служби слідує ранньовізантійській агіографічній традиції.

З приводу дотримання жанрових традицій вшанування культу св. Миколая нам видається важливим звернути увагу на два цікаві спостереження, зроблені сучасними дослідниками середньовічної гімнографії. Священик Михаїл (Желтов) стверджує, що серед основних оспівувачів св. Миколая виділяються Йосиф Піснепісець, Феофан Начертаний та Іоанн Євхаїт. Кожний з них уклав на честь мирлікійського чудотворця «вінок» канонів (тобто цикл із восьми творів на кожний з церковних гласів). При цьому, скажімо, Йосиф Піснепісець обов'язково включав до своїх канонів щонайменше п'ять тем — своєрідних літературних топосів, що мали позначати подвижницьке життя св. Миколая. Це: «архієрейське служіння святого, діяння про стратилатів, боротьба мирлікійського архієпископа з Арієм та його ерессю, знищення ідолів (імовірно, у храмі Артеміди), чудо мироточення від його мощів» [9, 209–210]. Як бачимо, у аналізованій нами Службі реалізовані тільки перші дві теми — архіпастирське служіння святого та порятунок трьох мужів.

З іншого боку, у наведеній вже В. Василюком гімнографічній пам'ятці, яка, на думку вченого, скоріш за все, належить тому ж Йосифу Піснепісцю, мирлікійський архіпастир відповідно до традиції, закладеній ще Андрієм Критським у написаному ним Похвальному слові св. Миколая, ототожнюється із видатними ветхозавітними праотцями та пророками: Авраамом, Ісааком, Мойсеєм, Іллею [1, 303]. Однак у розглянутій нами Службі таких символічних зіставлень так само немає. Тож, враховуючи першу і другу обставини, можна дійти висновку, що принаймні Йосиф Піснепісець або інші поети, які наслідували його гімнографічні принципи, навряд чи взяли участь в укладанні дослідженого нами твору.

Наважимося припустити, що візантійська Служба на преставлення св. Миколая, чий церковнослов'янський переклад увійшов до Ільїної книги, була укладена або на зорі формування культу мирлікійського чудотворця, або як альтернатива константинопольської традиції вшанування святого, окресленій у гімнографічному та агіографічному жанрових канонах відповідно Йосифа Піснелісця та Симеона Метафраста. До речі, виявлені у цій Службі «розбіжності» мають свою літературну традицію. За спостереженнями свящ. Михаїла (Желтова), у деяких канонах Феофана Начертаного, Василя (а насправді, можливо, Андрія Критського) та Миколая Містика серед «загальноприйнятих» діянь святого теж наводиться лише визволення трьох мужів [9, 210–211]. Втім, оспівуються й нові подвиги св. Миколая, не знайдені нами в аналізованій Службі, тому приписувати їй комусь з вказаних гімнографів ми вважаємо теж неприйнятним. Тоді, хто ж є укладачем дослідженої пам'ятки? Наразі на це запитання ми не можемо відповісти. Наразі ми пропонуємо лише звзвити коло потенційних авторів, викреслюючи з їх числа тих гімнографів, які за літературними підходами до оспівування постаті св. Миколая, скоріш за все, не могли саме таким чином прославити цього великого подвижника.

Тож не зважаючи на те, що за напрямом встановлення співпричетності явищу гімнограф співвідносить образ святого переважно із небіблійними суб'єктивними функціями та предметами, а не з впізнаними священноісторичними особами, а також не зважаючи на те, що серед благодіянь святого конкретизується лише визволення трьох чоловіків, а решта чудотворінь узагальнюються за видами, в анонімній візантійській пам'ятці вимальовується абсолютно чіткий образ святителя. Св. Миколай постає у творі справжнім посередником, духовним мостом між Небесним Царством та світом. Він як достойний небожитель перебуває поруч Творця і як дбайливий, уважний пастир — поруч свого стада. Через те його цілісний образ є символічно довершеним у творі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Василик В. В.* О неизвестной службе святителю Николаю / В. Василик // *Правило веры и образ кротости...: образ св. Миколая, Архиепископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии / составление и общая редакция А. В. Бугаевского.* —

- М. : Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2004. — С. 285–336.
2. *Верещагин Е. М.* Наблюдения над языком и текстом архаичного источника — Ильиной книги (начало) / Е. Верещагин, В. Крысько // *Вопросы языкознания*. — М., 1999. — № 2. — С. 3–26.
  3. *Верещагина Н. В.* Николай Мирликийский — духовный патрон новообращенного Киева / Н. Верещагина. — О. : Астропринт, 2012. — 224 с.
  4. *Виноградов А. Ю.* Греческая житийная традиция святителя Николая. Проблемы и перспективы / А. Виноградов // *Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире : сборник статей / составитель и общий редактор А. В. Бугаевский*. — М. : Скиния, 2010. — С. 100–107.
  5. *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131 / Лингвистическое издание ; подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько*. — М. : Индрик, 2005. — 904 с.
  6. *Йовчева М.* Установление памяти святителя Николая Мирликийского в византийских и славянских Октоихах X–XIV веков / М. Йовчева // *Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире : сборник статей / составитель и общий редактор А. В. Бугаевский*. — М. : Скиния, 2010. — С. 222–231.
  7. *Крашенинникова О. А.* Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: по древнерусским и южнославянским спискам XIII–XV веков / О. Крашенинникова. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 384 с.
  8. *Легких В. И.* Службы на Преставление и Перенесение мощей святителя Николая Мирликийского в славянской рукописной традиции XII — начала XVII в.: текстология и гимнография / В. Легких. — СПб. : Альянс-Архео, 2011. — 224 с.
  9. *Михаил (Желтов), священник.* Святитель Николай Мирликийский в византийской гимнографии / Михаил (Желтов), священник // *Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире : сборник статей / составитель и общий редактор А. В. Бугаевский*. — М. : Скиния, 2010. — С. 208–221.
  10. *Служба на преставление святителя Николая // Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131 / Лингвистическое издание / подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько*. — М. : Индрик, 2005. — С. 320–338.